

Mester Béla

A cenzúra és az elmék fölötti uralom

Elmetartalmakra vonatkozó metaforáink gondolatszabadságot érintő következményeiről

A közelmúltban több írásomban foglalkoztam az emberi gondolkodás egyes médiumainak dominanciájával jellemezhető politikai közösségek szerkezetével.¹ Vizsgálódásaim során mindig az egyéni gondolkodás lehetőségeinek a feltérképezését tekintettem fő célnak, amelynek keretéként a következő történeti sémát vázoltam föl: (1) a tisztán vagy elsődlegesen *orális* társadalmak, amelyekben a *hallgatónak* nincs lehetősége a *hivatásos emlékezők* megkerülésével a kánonnal össze nem egyeztethető szövegeket alkotni, vagy a meglévőket más módon értelmezni; (2) a *chirographicus* társadalmak, melyeknek hagyományozási és interpretációs gyakorlata kézirásos szövegeken alapul. Itt elvileg lehetséges ugyan a különböző fajta *írástudók* megkerülésével új szövegek, illetve a régiek más értelmezésének a megszületése, azonban ezek gyakran veszélyesek szerzőjük számára, sikerük vagy pusztá fönmaradásuk pedig többnyire olyan új értelmező közösségnek a megszületését feltételezi, amelynek *írástudói* számára ez a szöveg lesz a zsinórmérték a régiek rovására; (3) a *typographicus* társadalmak, melyekben az íróvá válás, a szövegek létrehozása és értelmezése elvileg minden *olvasónak* joga és lehetősége, a *hivatásos emlékezőknek* és az *írástudóknak* az elmék fölötti rejtett hatalmát pedig – legalábbis az európai sajtó eddigi történetének túlnyomó részében – a *cenzúrahivatalok* gyakorolják, világosan körülírható szabályokkal; (4) a jobb szó híján *post-typographicus*nak nevezett mai kor, melyben a különböző elektronikus médiumok változatos formában megjelenő tartalmait az *orális* és a *chirographicus* társadalmak hivatásos emlékezőinek és írástudóinak egykori módszereihez hasonlóan szabják meg. (Az író és az olvasó *post-typographicus* megfelelőjét *szerkesztőnek* és *felhasználónak* neveztem el.) A leírásban hangsúlyoztam és számos példával illusztráltam, hogy a főnti séma tiszta esetei gyakorlatilag nem léteznek, sőt, az *elmék fölötti* uralom egyik lényegi összetevője éppen az, hogy a szellemi hatalmat gyakorló elit tevékenysége során képes közlekedni a különböző médiumok meghatározta gondolkodásmódok között. Klasszikus példa erre az *írástudó*, aki képes jórészt írástudatlan hallgatóságát előre megírt szónoklatban, kiszámított retorikai alakzatok segítségével meggyőzni arról a nézetről, amelyhez ő maga komoly teoretikus olvasmányain keresztül, racionális meggyőződés révén jutott. Ennek ellenére mégis fontosnak tartom, hogy a főnti tiszta kommunikációs típusokról is szó essék, ezek ugyanis részint a kutatás hasznos modelljeit képezhetik, részint pedig gyakran meghatározzák az egyes társadalmak elitjének a saját gondolkodásáról alkotott önképet; ennek az önképnek a figyelembevételé pedig közelebb vihet bennünket a vizsgált társadalmi elit kommunikációjának a megértéséhez.

¹ A *Világosság* olvasói ezek közül „Politikai közösség, kommunikáció és a médiumok” című írással találkozhatnak, melyet ugyanezen a konferenciasorozaton belül 2000-ben tartott előadásom alapján írtam (MESTER 2001).

A következőkben bemutatom az egyik jellegzetes *mono-mediális* önkép néhány elemét és ezek máig ható következményeit. Az újkori, *typographicus* európai társadalomnak a szabad sajtóról és a cenzúráról alkotott elképzeléseiről lesz szó. A témában született számtalan korabeli elméleti munka és szépirodalmi leírás, valamint az ezekre vonatkozó, szinte beláthatatlan mennyiségű irodalom közül most csupán két, a sajtószabadság iránt elkötelezett költőnek igen különböző forradalmi korszakokban született röpiratát hozom föl példaként, Milton *Areopagiticáját* és Petőfi naplóját.² A szövegeket időben két évszázad, térben pedig szinte egy egész kontinens választja el egymástól, az egyik gondos elméleti érveléssel követeli a sajtó szabadságát, a másik már önfeladten ünnepli azt. Szinte csak egyetlen közös vonásuk van, ez azonban egybevégt vizsgálataunk tárgyával: mindkét szöveg háttérben megjelenik szükséges előföltévként a szellemi javak létrejöttének a módjáról alkotott, az újkori Európában domináns *typographicus* elképzelés.

MILTON A SAJTÓRÓL ÉS PLATÓNRÓL

Nem lehet itt célunk, hogy akár csak vázlatosan kitérjünk az *Areopagitica* születésének körülményeire, szöveggörnyezetére és előzményeire a szerző életművében és a XVII. század angol röpirat-irodalmában, két tényező ismerete azonban föltétlenül szükséges a mű megértéséhez.

(1) *A reformáció vitairatai*. Annak a módnak, ahogyan Angliában ekkoriban a közvéleményt foglalkoztató legfontosabb kérdéseket nyomtatott vitairatok tömegének kiadásával és tömeges terjesztésével megtárgyalták, az akkori Európában egyetlen fontosabb előzménye volt: a reformáció nézeteinek kibontakozása és elterjedése. Ezzel a jól ismert tényvel már az angol kortársak is tisztában voltak és a reformáció elhivatott örökösének tartván magukat, hivatkoznak is rá vitáikban; érthető okokból figyelmen kívül hagyják azonban e korábbi európai vitairathullám néhány, különösen Angliában szembeszökő kettősségét. A nagy reformátorok közül a humanista műveltségű Kálvin mindvégig bizalmatlan volt mind a népnyelven való publikáció, mind a bonyolultabb hittételek köznép előtti tárgyalásának eszméjével szemben. Luther is, aki pedig minden erejével belevetette magát a vitairatok megalkotásába, csak pályája elején hangoztatott olyasmit, hogy „a jó könyvek örvendetes elszaporodása” következtében a fiatalok sok kérdéshez jobban értenek, mint öreg professzoraik, később inkább azt hangsúlyozta, hogy mégsem kellene mindenféle hittudományi munkákat kiadni, mert nem jó, ha válogatás nélkül sokfélélt összeolvas a nép anélkül, hogy megemésztethné. Elég lenne szerinte „csak a jó könyveket” kiadni, gondoskodva arról, hogy azokat viszont mindenki kellő alaposággal tanulmányozza. A reformátorok magatartásán jól

² Milton az *Areopagiticát* 1644-ben jelentette meg először. Magyarul csak részletek olvashatók belőle a *Milton, az angol forradalom tükre* című, Szenczi Miklós szerkesztette kötet *A sajtószabadságról* című fejezetében, Vámosi Pál fordításában (SZENCZI 1975). Az itt nem megtalálható részeket a Stephen Orgel és Jonathan Goldberg szerkesztette *John Milton* című kiadás szövege alapján idézem saját fordításomban (ORGEL–GOLDBERG 1991). E kiadás szövegét és jegyzeteit használtam ott is, ahol nem idézek szó szerint. A *Lapok Petőfi Sándor naplójából. Első ív* című kiadványt 1848. május elején, a benne foglalt események után hetekkel, illetve napokkal adta ki Landerer és Heckenast. A folytatás nélkül maradt írás 1867 után többször újra megjelenik, később bekerül a gyűjteményes kiadásokba. A néhány oldalnyi szöveg feladata a szerző szándékai szerint 1848 (ön)értelmezését adni. A lapjairól származó fordulatok, kifejezések azóta is meghatározzák a magyar közgondolkodás 1848-ról alkotott képét. A szöveget a következő kiadás szövege alapján idézem: PETŐFI 1956.

látszik, hogy koruk vitairatdömpingjét eleve átmenetinek gondolták: ha rájöttünk az igazságra, nincs min vitakoznunk többé, és visszatérhetünk az olvasás archaikusabb módjához, amelyben a szöveg kötelező értelmezését újra a közvetítők határozzák meg. Ez a beállítódás a legtisztábban talán az anglikán egyház történetében érhető tetten: VIII. Henriknek már az angol Biblia kinyomtatásával kapcsolatban is komoly aggályai voltak, amelyeket úgy oldott föl, hogy megkülönböztette a Szentírás *felolvasását* másoknak – ez a korban értelmező olvasást, magyarázatot jelentett –, melyet a felnőtt, nemesi származású férfiaknak tartott fenn; illetve *magányos* – nem föltétlenül néma – olvasását személyes használatra, amelyet megengedett a nemes hölgyeknek és a polgároknak, míg a falusi közrendűeknek a templomon kívül be kellett érniük azzal, amit földesuruk fölolvastak nekik a maga válogatása és értelmezése szerint. Ezt a megkötést kiegészítették az anglikán lelkészek számára készített írásmagyarázati és prédikációminták, amelyek természetesen nem ismeretlenek más protestáns egyházakban sem, de sehol sem váltak olyan egyértelműen és olyan hosszú időn keresztül kötelezővé és kizárólagossá, mint éppen Angliában. A reformáción belül is megőrzött aszimmetrikus kommunikáció másik figyelemre méltó nyoma például az a skandináv statisztikai hagyomány, amely még a XIX. században is határozottan megkülönbözteti egymástól az írni-olvasni és a csak olvasni tudó népességet. (Megfontolásra érdemes jelenség, hogy a protestantizmus keleti határterületeinek gondolkodása sok tekintetben mentesnek látszik a főntebb vázolt ambivalenciától. Melius Juhász Péter eszménye, a magyarul nyomtatott Bibliával, énekeskönyvvel és egyházi szabályzattal felszerelt családfők összességéből álló református egyház szinte az ellentéte az anglikán rendszernek – persze csak az *eszmény*, nem a gyakorlat szintjén, és ehhez az eszményhez is csak annak a belátása vezetett el, hogy Meliusnak a gyakorlatilag állandósult hadiövezetben lakó hívei számára a nem működő vagy ellenséges államhatalom és az esetleg éppen rabságba hurcolt prédikátor helyett gyakran tényleg csak Huszár Gál nyomtatványai jelentették az egyetlen fogódzót.) A korai reformáció legtöbb irányzatának a *typographicus* kultúrával szembeni ambivalenciája végső soron abból az irányultságból magyarázható, amely a fő célt az újabb, zárt és autoriter értelmezési közösség létrehozásában látja. Ezzel a beállítódással éppen az angol forradalomban nyilvánosságot kapó irányzatok némelyike száll szembe később a legradikálisabb módon, Milton pedig, ebbe a vitába bekapcsolódva, a saját szabadságának elvszerű hirdetésével a legmesszebbre megy, érvelésében melleleg olyan teológiai nézeteket megfogalmazva, amelyek túllépnek az intézményes egyházakhoz kötődő vallásosságon.³

(2) *A korabeli kéziszajtó technikájának rugalmassága.* A XVII. században tömegkiadványnak számító röplapok, könyvek példányszáma körülbelül a mai olcsó házi nyomdában készült vállalati vagy egyetemi belső tájékoztató füzetekével mérhető össze. Ez a példányszám mégis tekintélyes hatást gyakorolt a korabeli közvéleményre, ami nem csoda, ha figyelembe vesszük a korabeli írástudási arányokat. Az angol

³ Miltonnak az eredeti bűnt szinte teljes mértékben elvető, a bűneset utáni emberi természet megromlott voltát tagadó nézetei leginkább az unitárius gondolkodással egyeztetetők össze, ez a felekezet viszont Angliában 1648-tól egészen a XIX. század első évtizedéig be volt tiltva, és e tiltást Milton idején még komolyan is vette a joggyakorlat. (Az 1648 előtti években megjelentek ugyan Angliában unitárius meggyőződésű prédikátorok, arról viszont nincs adatom, hogy ők Miltonnal kapcsolatban lettek volna.) Milton e nézeteinek ismert költői megfogalmazása az *Elveszett Paradicsom*, kevésbé ismert elméleti kifejtése pedig az egészen 1825-ig kéziratban maradt *De Doctrina Christiana*.

polgárháború körülményei között azt is tekintetbe kell venni, hogy a hadiszerecsének megfelelően változott a londoni nyomdaipari termékek által elérhető terület, ami néha nem volt sokkal több, mint a város környékének néhány grófsága. Habár e kiadványok méretükhöz képest még nagyon sokáig drágának számítottak, az ezeket gyártó kézisajtó megvétele nem volt igazán komoly beruházás: Milton korában minden, a közvéleményre valamelyes befolyással rendelkező személyiség vagy irányzat könnyen szerzethetett magának Londonban nyomdát. A kézisajtó ugyanakkor viszonylag könnyen szállítható, új helyén könnyen beüzemelhető berendezés, és az akkori példányszámok előállítására nem igényel túl hosszú időt. Ez a technikai körülmény a forradalom éveiben azt eredményezte, hogy a hatóságok igen nehezen tudták lefoglalni a nyomdafelszerelést és az elkészült példányokat a londoni sikátorok labirintusában.⁴

Milton terjedelmes, a korabeli politikai vitákba beágyazott, klasszikus és sajátos angol kultúrtörténeti utalásokkal sűrűn élő egész érvelését itt nincs terem ismertetni, megelégszem néhány, témánk számára fontos részlet elemzésével.

A szövegben gyakran találkozunk a szellemi javakra vonatkozó újszerű képekkel, mindig a könyvkultúra összefüggésében. A könyvek jelentőségét Milton olyan kifejezésekkel emeli ki, amelyek szinte ironikus kifordításai Plátón azon ismert szöveghelyeinek, amelyekben az írott művek hiábavalóságát ecseteli:⁵ „a könyvek (...) élettelen ivadékot rejtenek magukban, amely ugyanolyan tevékeny válik, mint az a lélek, amelynek ivadékai. (...) egy könyvet megölni szinte felér egy ember megölésével. (...) nehogy valamiféle zaklatásnak tegyük ki a közéleti emberek eleven tevékenységét, ne pusztítsuk el a könyvekben megőrzött és felhalmozott érett emberi életet, mert látnunk kell, hogy ilyenkor egyfajta gyilkosságot követünk el, sőt néha mártíromságra ítélünk egy könyvet, s ha ezt az egész kiadásra kiterjesztjük, egyfajta öldöklést végzünk, amelynek végrehajtása nem az elemi élet megsemmisítésébe torkollik, hanem az éteri, ötödik esszenciára, magának az értelemnek életadó leheletére sújt le, s nem is annyira életet, mint inkább halhatatlanságot gyilkol meg.” (SZENCZI 1975, 73–74.)

Milton itt játszik Plátón kifejezéseivel: az írás, a könyv, ami Plátónnál komoly emberhez nem méltó, illékony játék, Miltonnál maga az örökkévaló igazság letéteményese. A szövegből úgy tűnik, mintha a szerző számára minden szellemi jószág egyetlen lehetséges megjelenési formája a könyv lenne: a „közéleti emberek eleven tevékenységét” kézenfekvőbb lenne ugyanezen politikusok parlamenti beszédeivel és cselekedeteivel azonosítani, ezek azonban láthatóan kívül esnek Milton érdeklődésén. E rejtett utalás a későbbi, Plátón „cenzúratörvényét” nyíltan támadó részek előkészítéseként is felfogható.

A fentiek ismeretében különös jelentőséget kap az a szövegrész, ahol a szerzőnek a gondolkodás olyan típusú tiltásaival kell szembenéznie, amelyek esetében *nem dokumentumokat, hanem viselkedésmódokat tiltanak be*. Ezt az utalást nem kerülheti el, hiszen az adott diskurzusban e témában megkerülhetetlen hivatkozás Plátón *Állama* és a *Törvények*.⁶ Milton itt előbb kimutatja a Plátón nézeteiből következő ellentmondásokat és lehetetlenségeket, utalva arra, hogy az athéni bölcselelő némely munkájában ellentmondásba kerül a saját maga követelte cenzúrával, hiszen gyakran idéz egyetértően olyan művekből, amelyeket másutt betiltani rendel. Milton végül megállapítja:

⁴ A forradalom londoni vitáirainak szempontunkból is hasznos elemzését nyújtja magyarul MOLNÁR 1984.

⁵ Ezzel kapcsolatban a legismertebb Plátón-helyek a *VII. levél* és a *Phaidros* 275 d–e. Biztosra vehetjük, hogy Milton jól ismerte ezeket a szövegeket.

⁶ Az *Állam* 398 a–399 e-ben foglaltakra és a *Törvények* VII. könyvére utal.

„Platón e törvénye csupán az általa elképzelt köztársaságra vonatkozik, egyetlen másikra sem.” (ORGEL–GOLDBERG 1991, 251.) Ezután – és ez tárgyunkat közelebbről érinti – hosszan eljátszik a gondolattal: milyen képtelenségekre vezetne, ha Platón javaslatait valóban modern cenzúratörvényként értelmeznénk: „Ha az a szándékunk, hogy (...) ellenőrizzük a sajtót, akkor ellenőriznünk kellene minden szórakozást és időtöltést (...) Nem szabad zenét hallgatnunk, (...) hacsak nem komoly és dór hangnemű. A táncosokat is cenzúrának kell alávetnünk, (...) gondolni kell az ablakokra és az erkélyekre is, hisz ezek eladásra szánt, gonosz könyvek, veszélyes címlapokkal (...) A falvakba is ellenőröket kell kiküldeni, hogy kipuhaolják, milyen előadást tart a duda, miről beszél a háromhúros hegedű, sőt, minden községi hegedűs balladaköltészetét és hangskáláját is ellenőrizni kell. (...) a könyvek Platón javasolta cenzúrázása sem fog segíteni rajtunk, mert ez szükségképpen oly sok cenzúrát vonna maga után, ami neveltségessé tenne minket, kifárasztana, s mégis hiábavaló volna.” (SZENCZI 1975, 76–77.)

Milton megfogalmazásán valószínűleg a „világ mint könyv” jól ismert irodalmi toposza is átüt, szempontunkból fontosabb azonban, hogy a művészetek és az emberi megnyilvánulások olyan példáit minősíti ironikusan *zárt dokumentummá, azaz a cenzúra avagy a sajtószabadság lehetséges alanyává*, amelyek azóta jórészt ilyené is váltak, legalábbis bizonyos nézőpontból, és így cenzúrázásuk és engedélyezésük is értelmes alternatíva lett; így például a kocsmai dalok cenzúrázása technikailag nem is olyan képtelen ötlet, ha az nem a vendégek torkára, hanem a kocsmában szóló rádió repertoárjára vonatkozik. Milton tanácsa szerint mindabból, ami Platónnál tiltásként jelenik meg, csupán a nevelésre vonatkozó elveket kell elfogadni, a nevelés pedig csak szóban, személyesen, példák alapján történhet. Milton szövegének üzenete: művelt úriember nem vesz részt illetlen dolgokban, a műveletleneket viszont az ilyesmitől nem tartja vissza a tiltás sem. Fontos aspektusa a szövegnek, hogy a Milton által értékesnek gondolt szellemi szférára, a nyomtatott könyvek világára teljes egészében vonatkozik a szabadság, míg minden más, póriásabb szellemi alkotás, vagyis a szóbeliség egész világa csupán a gyermeknevelés szférájaként, vagy esetleg tréfából merül föl.⁷

A könyv és az ember kapcsolatát, a szellemi javak létrejöttének folyamatát Milton a korabeli London sajátosan lefestett képével ábrázolja: „Nézzétek ezt a roppant várost, az oltalom városát, a szabadság palotáját, amelyet védőkarjával körül fog és átölel; a fegyvergyártó műhelyekben sem dolgozik több üllő és kalapács, hogy az ostromlott igazság védelmére a fegyveres igazságszolgáltatás vértetét és eszközeit előállítsa, mint ahány toll és emberfő van itt, amelyek szorgos lámpafény mellett töprengenek, kutatnak, új gondolatokat és eszméket latolgatnak, hogy hódolatuk és hűségük jeleként a közeledő reformációt velük megajándékozzák, miközben mások ugyanily szorgosan olvasnak, mindenféle dolgokkal kísérleteznek, az értelem és a meggyőződés erejét hirdetik.” (SZENCZI 1975, 83.)

A forradalmat új reformációként értelmező, hadi metaforákat alkalmazó szövegben feltűnő a szellemi pezsgésnek, a szellemi javak létrejöttének újszerű leírása. Ennek hagyományosan két-három bejáratott módja van mind a képzőművészeti, mind a szépirodalmi ábrázolásban: lehet vitatkozó embereket, az *agora* valamilyen aktualizált

⁷ Előadásom szerkesztett változatának elkészítése során derült ki számomra, hogy Milton Platón említett szöveg-helyeire utaló metaforikáját érdemes önálló vizsgálat tárgyává tenni. Ezt a vizsgálatot kívánom elvégezni az e konferenciasorozat keretében tartott következő előadásomon, 2003. októberében.

formáját az előtérbe állítani; lehet a beszélőre figyelmesen hallgató embereket ábrázolni, legyen ez a publikum egy filozófus tanítványi köre, szónok vagy prédikátor hallgatósága; vagy elő lehet venni a „szerző a művével” típusú sémák valamelyikét is, esetleg – ritkán – valamilyen szöveg fizikai megjelenését leírni. Mindegyik eset feltételez valamilyen aktuálisan megvalósuló személyközi kommunikációt, ha másként nem, a *hiány* ábrázolásával. (A „sárban heverő könyv” típusú ábrázolások értelmetlenek lennének azon mögöttes tudásunk nélkül, hogy az ábrázolt könyvnek, bár nincsen olvasója, éppenséggel *lehetne*, sőt ezt tartanánk természetesnek.) Milton azonban itt valami egészen más megoldást választ: számára Londonnak az a szellemi pezsgése, amelyért annyira lelkesedett, abban foglalható össze, hogy itt sok ember ír és olvas este, egyedül a dolgozószobájában. Az *Areopagitica* céljának és a korabeli körülményeknek az ismeretében joggal feltételezhetjük, hogy Milton *nyomtatásra szánt* munkákat író és nyomtatványokat olvasó emberekre gondol. Innen válik érthetővé a műhely-analógia is: a „szellemi műhely” kifejezés egyáltalán nem magától értetődő, ha a kovácsműhely sejtelmes fényeit és hangjait összevetjük az éjjeli lámpa fényétől megvilágított dolgozószobából kiszűrődő csendes beszélgetésnek vagy a lúdtoll sercegésének a neszeivel, mindjárt kézenfekvő lesz viszont, ha a kardkovács és a nyomdász műhelyét vetjük össze – a győzelem fegyvereit kovácsolják mindkét helyen, fizikaiakat és szellemieket. Az éjszakai London képét a Milton által elképzelt ideális köztársaság kommunikációs sémájának költői megfogalmazásaként foghatjuk fel: az ideális politikai közösség nem más, mint egymástól szeparáltan gondolkodó individuumok reflexiója egymás gondolataira, ami úgy lehetséges, hogy *minden gondolat nyomtatott dokumentumként jelenik meg: ami a könyvekben van, az van az elmékben is*.

PETŐFI ÉS LANDERER

Milton szövegének idézett részeiből leginkább az tűnik ki, hogy a kora újkori ember hogyan látja a szellemi javak mibenlétét. Az, hogy miként viselkednek ezek a szellemi javak a sajtószabadság és a cenzúra körülményei között a *homo typographicus* értelmezésében, XIX. századi példák alapján jobban megvilágítható. Petőfi naplója az első kísérlet arra, hogy a magyar politikai nemzet identitásának alapvető elemévé tegye 1848. március 15-ét, illetve e nap jelentőségének a szerző által karakteresen megfogalmazott értelmezését, ennek az értelmezésnek a középpontjában pedig a sajtó szabadsága áll. A napló a következő ismert kitételeket tartalmazza a sajtóval kapcsolatban: „Logikailag a forradalom legelső lépése és egyszersmind fő kötelessége szabaddá tenni a sajtót (...) Szabad a sajtó! ... – e szavak a szabadság hajnalsugárai (...) Most menjünk egy cenzorhoz, és vele írassuk alá a proklamációt és a nemzeti dalt! kiáltott valaki.⁸ Cenzorhoz nem megyünk, feleltem; nem ismerünk többé semmi cenzort, el egyenesen a nyomdába! Mindjárt bele is egyeztek és követtek. Landerer nyomdája legközelebb volt hozzánk, oda mentünk. Jókait, Vasvárit, Vidácsot⁹ és engem neveztek küldötteknek, hogy a sajtót lefoglaljuk. Mi megtettük azt a nép nevében, s a tizenkét pontot és a nemzeti dalt rögtön nyomni kezdték. (...) Dél felé elkészültek

⁸ A jelenet az egyetem jogi karán játszódik, vélhetőleg az egyik jogászhallgató szólt közbe – szakmai reflexből.

⁹ A jogászhallgatók vezetője.

a nyomtatványok s ezrenként osztattak szét a nép között, mely azokat részeg örömmel kapkotta.” (PETŐFI 1956, 78. skk.)¹⁰

A nyomtatás részleteit más visszaemlékezések alapján egészíthetjük ki: Petőfinél konspiratív okokból nem volt kézirat, ezért a szedőteremben asztalhoz ült és fejből írta le a verset, mégpedig úgy, hogy az éppen leírt versszakot az ifjak valamelyike, valószínűleg Vasvári, ollóval levágta a papír tetejéről, hogy a szedést már akkor meg tudják kezdeni, amikor a kézirat még el sem készült. A pár soros szövegben ritkán megfigyelhető tiszta formában jelenik meg a *homo typographicus*nak a szellemi javak természetéről alkotott képe, és az, amit az ideáltipikus politikai közösségről gondol. A szellemi javak, gondolatok, melyeket Petőfi éppen föl szabadít, szerkezetükben egyenműek: úgy tűnik, a kor embere számára nincs lényeges különbség a költő elméjében mintegy magától megszülető vers, annak kézírata, nyomtatott és tömegesen felolvasott változata között.¹¹ Ha a szerzőt bevezetjük a szedőterembe, elmetartalmi a technika közvetítésével minden különösebb gond nélkül más elmék tartalmaivá válhatnak. A szellemi javak gondtalan termelését semmi, cseréjének a folyamatát csupán a cenzúra akaszthatja meg: a *Nemzeti dal* cenzurális körülmények között született szövege azonos a cenzúra eltörlése után kinyomtatott példányokéval, a cenzúra alatt azonban nem lehet kinyomtatni. A cenzúra kérdését a kor embere technikai problémaként kezeli: mivel léte vagy nem léte nem befolyásolja a gondolatok megszületését, csupán forgalmát, az elmék fölötti uralom más eszközeit pedig nem ismerik, ezért a szellemi szabadsághoz elegendőnek gondolják a cenzúrahivatal mechanikus kiiktatását.

Az újkor ideáltipikus politikai közösségének a képe is igen tiszta formában, az individuális gondolkodásról alkotott korabeli vélekedésekről főntebb leírtakkal összefüggésben jelenik meg: a nyomdát a *nép nevében* foglalják le, ez a nép azonban közösségként valójában éppen a szabad sajtó által keletkezik. Az ideális köztársaság tehát nem más, mint a *szabad sajtó technikája által akadálytalanul közvetített elmetartalmak forgalmában részt vevő elmék összessége*.

TYPOGRAPHICUS ESZMÉNYEINK A TYPOGRAPHICUS HEGEMÓNIA UTÁN

Az eddig leírtak nem tarthatnának számot a történeti érdekességek iránti figyelemnél többre, ha Milton és Petőfi óta kialakítottuk volna a szellemi szabadság újabb metaforikáját és legendáriumát, ennek azonban kevés jelét tapasztalhatjuk, míg a régi eszmények valamilyen formában továbbra is kultúránk részei maradtak. Napjainkban, legalábbis Európa nagyobb részén a klasszikus cenzúrával analóg jelenségek egy jórészt *post-typographicus* kor rituális játékaivá váltak. Senki sem gondolja már igazán, hogy egy bizonyos könyv vagy kiállítás komolyan megváltoztatná az állampolgárok elméjét, az sem, aki a betiltás, az sem, aki a szabadság mellett foglal állást. Kerülve a mai politikai aktualitásokat, régebbi példát hozok: az *Új Hölgyfutár* emlékeztető ügyében valószínűleg a betiltás pártolói is tisztában voltak azzal, hogy a kifogásolt címlapot

¹⁰ A szöveget modern helyesírással, a bekezdések eredeti rendjét elhagyva közlöm.

¹¹ Nem a *Nemzeti dal*nak a Nemzeti Múzeum előtti, soha meg nem történt elszavalására gondolok itt, hanem arra a jelenetre, amikor a nyomdából kikerülő lapokat a tömeg tagjai kis csoportokban egymásnak felolvassák. Érdeemes lenne egyébként utánajárni, hogy miként és miért szorította ki a nemzeti legendáriumból a *szavaló Petőfi* költött képe a szabad sajtótermékek tömeges osztogatásának tényét, Petőfi eredeti szándékai ellenére.

a „megrontható” populáció túlnyomó többsége a parlamenti televíziós közvetítés során látja először, és e nélkül soha nem is találkozna vele. Az erről folyó vita a szimbolikus politizálás jellegzetes példája volt, amelyben a vizsgált jelenség reális közvéleményformáló ereje komoly tartalommal szóba sem került. A régi cenzorok ezzel szemben még valóban hittek a betiltandó könyvek általuk kiküszöbölendő jelentős hatásával. Amikor például Jacobus Palaeologus, a nagy kolozsvári unitárius teológus holttestét kivégzése után Rómában megégették a letartóztatásakor nála talált kéziratokkal együtt, a fönmaradt levelezések tanúsága szerint a kortársakat nem annyira a per részletei és a teológus bűnössége avagy ártatlansága, esetleg teológiai nézetei foglalkoztatták, hanem az a mellékes körülmény, hogy a háza pincéjében találtak egy kis méretű és teljesítményű könyvsajtót. Szent borzalommal és leplezetlen félelemmel emlegetik egymásnak a kivégzéssel egyetértő levelezőpartnerek, hogy mi lett volna, ha az eretneknek mindezt sikerül kinyomtatnia, hiszen akár 150–200 példányt is szétküldhetett volna belőle Európában. Ha az elmék fölötti uralom valódi technikáit akarjuk tanulmányozni, el kell fordulnunk korunk rituális könyvbetiltási botrányaitól. (Ez természetesen csak az elméleti kutatásra igaz, nem az állampolgári magatartásra: a klasszikus cenzúra ellen továbbra is mindenütt állampolgári kötelességünk föllépni, ahol felüti a fejét, ennek során azonban új típusú érvek aligha kerülnek majd elő.) Az *elmék fölötti uralom* ma azoknak a kezében van, akiket korábban több helyen *dokumentumszerkesztőknek* neveztem, megkülönböztetve őket a *felhasználóktól*. Szerepüket sok tekintetben analógnak látom az orális társadalmak *hivatásos emlékezőivel* és a *chirographicus* kultúrák *írástudóival*. Az individuális szellemi szabadság azonban mégsem olyan esélytelen, mint ezekben a régi korokban volt, hiszen a szellemi javak közvetítésének folyamata jól dokumentált és elvileg minden felhasználó számára visszakereshető.¹² A probléma inkább abban áll, hogy az ember szellemi szabadságát érintő érzékenységünk erősen médiumfüggő, ez a médium azonban még mindig leginkább a könyvsajtó. Közmegegyőződéssel védjük például a levéltitok szentségét, de sokszor ugyanazzal a lélegzettel követeljük az e-mailek szűrését, vagyis jogilag erősen körülbástyázunk egy olyan technológiát, amelyet egyre kevésbé tartunk fontosnak és egyre ritkábban használunk, viszont kulturális beidegződéseink következtében védtelenül hagyunk olyat, amelyen keresztül személyes és üzleti ügyeink egyre nagyobb részét bonyolítjuk le. Társadalmunknak ez a reakciózavara olyan kór, mint annak az embernek a betegsége, aki egyszerre allergiás és immunhiányos: annyira túlreagálja a veszélytelen dolgokat, hogy éppen ez a túlreagálás válik veszélyessé, miközben az igazán veszélyes anyagok ellenállás nélkül fejthetik ki hatásukat a szervezetben.

Csaknem öt évszázada Luther Márton azóta is nagy hatású útmutatást adott a levéltitokról, mondván, hogy más levelét elolvasni semmivel sem jobb, mint az illető erszényében turkálni. A főntebb vázolt, szabadságunkra veszélyes helyzet akkor változik majd meg igazán, amikor legalább ekkora szellemi tekintéllyel és hatással rendelkező ember beszél majd ugyanilyen egyértelműen az e-mailekről, és minden elemista

¹² Korábbi írásaimban ezt a mobiltelefonos hírszolgálatok működésével illusztráltam. Itt a közvetítések és szövegfeldolgozások sokrétű rendszerét figyelhetjük meg: a szöveg utalásai az SMS-ben kapott hírtől a bővebb WAP-os változaton keresztül gyakran internetes honlapokig, esetleg hagyományos folyóiratokig, majd kézikönyvekig vezetnek. Az „adott kérdés szakértője” és a csak rövid SMS-híreket olvasó felhasználó közötti viszony hasonló az *írástudó* vagy a *hivatásos emlékező* és hallgatója viszonyához, esetünkben azonban a felhasználó mindig utánanézhet a számára feldolgozott szöveg forrásainak, sőt, ezekre külön fel is hívják a figyelmét.

ugyanúgy el tudja majd mesélni az első szabad web-szerver legendáját, mint most Petőfi történetét.

Typographicus eleink, illetve önmagunk fiatalabb kiadásai megvíták harcukat az állampolgárok újszülött eszméinek gyilkosaival, a cenzorokkal. A klasszikus cenzúra ellen küzdeni világos feladat és hősi tett volt évszázadokon keresztül, a mi mai feladatunk viszont inkább iszapbirkózáshoz hasonlít, de nem kisebb kihívás; hiszen a filozófia teoretikus örökségének, a szellemi bábáskodásnak, az akaratunk elleni elmeabortusznak és -sterilizálásnak az elutasítása is része kell, hogy legyen.

IRODALOM

MESTER Béla 2001. Politikai közösség, kommunikáció és a médiumok. *Világosság*, 2–3. 88–93.

MOLNÁR Gusztáv 1984. *Ó Anglia, Anglia... Esszé az angol forradalomról*. Bukarest, Kriterion.

ORGEL, Stephen – GOLDBERG, Jonathan (eds.) 1991. *John Milton*. (The Oxford Authors.) Oxford–New York, Oxford University Press.

PETŐFI Sándor 1956. *Petőfi Sándor vegyes művei*. Budapest, Akadémiai.

SZENCZI Miklós (szerk.) 1975. *Milton, az angol forradalom tükre*. Budapest, Gondolat.

Háromlyukú híd, 2001 / 90×212 cm